

Topelius maantieteilijänä

ALLAN TIITTA

Maantieteen laitos, Helsingin yliopisto

Suomen historia tuntee vain harvoja henkilöitä, jotka ovat elämänsä aikana kosketelleet niin laajaa osaa maan kulttuurielämästä kuin Zacharias Topelius. Hänessä yhdistyivät laaja-alainen kirjailija ja sanomalehtimies, yliopisto-opettaja ja akateeminen vaikuttaja sekä osallistuva ja toimiva kulttuuripersoona, jolla riitti tarmoa ja innostusta monien asioiden ja pyrkimysten ajamiseen.

Harvalla elämän- ja tieteenalalla Topelius kuitenkin vaikutti niin monipuolisesti kuin maantieteessä. Itse asiassa niin kirjailija, yliopisto-opettaja kuin kulttuuripersoona Topeliusta voisi tarkastella maantieteen kannalta. Tässä yhteydessä on kuitenkin syytä keskittyä kuvaamaan, miten Topeliuksen maantieteen harrastus tuli ilmi ja miten Topeliuksen maantieteenkäsitys liittyi koko hänen elämänfilosofiaansa.

Maantiedon alkeet Topelius sai jo synnyinkodissaan Kuddnäsissä, jossa isä Zacharias Topelius vanhempi, johon myös sopii luonnehdinta »ajassa nousevien hengenliikkeiden tulkki», huolehti pojan kasvatuksesta. Kartanpiirtelynä ilmennyt maantieteen harrastus uhkasi kuitenkin laantua koulussa, sillä vanhanaikainen tapa opetella ulkoa irrallisia yksityiskohtia ei innostanut häntä. Samoin kuin historialta hän alkoi vaatia maantieteeltä elävää, kokonaisvaltaista otetta.

Vaikka Topeliuksen varsinaiset maantieteen opinnot päättyivät Runebergille 1833 suoritettuun tenttiin, sen harrastusta hän ei suinkaan jättänyt tähän. Tämä johtui hänen jo varhain omaksumasta luonnonläheisestä

kristillisromanttisesta elämänkatsomuksesta. Topeliukselle uskonnollisuus oli mystistä, mutta samalla ehdotonta, lähes lapsenomaista luottamusta Jumalaan. Hänelle luonto oli suuri kuvaraamattu, jonka jokainen sivu kertoi Jumalan mahdista ja viisaudesta. Luonnonilmiöt eivät olleet kuolleita, vaan niillä kuten ihmiselläkin, oli henki ja elämä. Ainehiukkaset eivät siten pohjimmiltaan koostuneetkaan atomeista, vaan hengen ylläpitämistä voimista. Koska ihminen ja luonto ovat molemmat peräisin Jumalasta, niitä on tarkasteltava läheisessä kosketuksessa toisiinsa.

Läheinen yhteys Pohjanmaan luontoon ja kansaan tuli jo varhain esiin Topeliuksen runoudessa. Hän näki maiseman peruselementit, meren ja joet, salaperäisinä voimina, jotka murtavat tieltään kaiken vastustuksen. Luonnonromantikkojen tavoin myös hän ilmoitti tuntevansa luonnon salaisuudet ja mahtipontisesti suuntasi katseensa avaruuteen ja kosmisiin ilmiöihin, jotka tarjosivat tilaisuuden metafysiisiin pohdintoihin.

Lähimpinä runollisina esikuvinaan Topeliuksella oli Geijer, Almqvist, Franzén ja Runeberg, joiden kaikkien runoudessa ihmisen ja ympäröivän luonnon herkkä riippuvuusuhde sai lämpimän tulkinnan. Erityisen voimakkaasti Topeliuksen luonto- ja isänmaakuvaan vaikutti Runeberg, joka sai lähes koko elämänsä rannikolla viettäneen Topeliuksen ymmärtämään sisämaan elämää. Arvioidessaan myöhemmin Runebergin merkitystä Topelius totesi, että tämä »oli heijasta-

nut rikkaimmin ja monipuolisimmin Suomen luontoa; hän oli käsittänyt sen suurin ja yhtenäisin piirtein: plastillisena, ihmeellisen ihanana korkokuvana, missä kaikki yksityiskohdat ikäänkuin sulavat yhdeksi kokonaisvaikutelmaksi».

Juuri Runebergin runouden myötä Topelius alkoi yhä selvemmin ymmärtää Suomen yhdeksi kokonaisuudeksi, ja samalla myös hänen valistushenkinen kotiseutuun kohdistunut patriotismsä laajeni vähitellen käsittämään koko maan. Tätä luonnollisesti auttoi hänen silloiseen aikaan nähden hyvä Suomen maantieteellisten olojen tuntemuksensa. Hän tunsi hyvin Pohjanmaan rannikon aina Oulun korkeudelle asti ja oli opiskeluaikoinaan tutustunut sekä sisämaahan että Uudenmaan rannikkoseutuun.

Topeliuksen käsitys luonnon ja ihmisen läheisestä yhteydestä tuli selvästi ilmi hänen vuonna 1841 pitämässään esitelmässä »Om Österbotten». Siinä hän painotti selvän sanoin, että kunkin kansan historia perustuu sen maantieteeseen. Tämän ajalle tyypillisen käsityksen Topelius oli omaksunut lähinnä Geijeriltä, joka useassa yhteydessä oli painottanut Ruotsin luonnon vaikutusta sen kansan luonteeseen ja historiaan. Jo tässä esitelmässä Topelius alkoi painottaa sitä, että kansallisuus perustuu yhteisesti koettuun historiaan ja luonnonolosuhteisiin eikä niinkään rotuun tai kieleen.

Vuoden 1842 alussa Topelius ryhtyi toimitamaan *Helsingfors Tidningaria*. Elämänuran valinta oli ollut hänelle vaikea tehtävä. Alkuun kaavaillun lääkäriammattin rinnalle oli vuosien varrella noussut esiin muita vaihtoehtoja: pappi, luonnontieteilijä ja historioitsija. Pitkän henkisen kamppailun jälkeen hän lopulta päätti jatkaa opintojaan yliopistossa ja suorittaa filosofian lisensiaatintutkinnon pääaineenaan historia. Toimitustyöhön Topelius ryhtyi rahoittaakseen opintonsa eikä varmastikaan kuvitellut toimittavansa lehteä kokonaiset 19 vuotta.

Helsingfors Tidningarin aika vaikutti merkittävästi Topeliuksen toimintaan myös maantieteilljänä. Toisaalta hän joutui toimitustyössä tutustumaan laajalti maantieteelliseen ja yleensä luonnontieteelliseen kirjallisuuteen ja toisaalta hän saattoi julkaista sekä omia että muiden kirjoittamia maantieteellisiä artikkeleita. Toimitustyö muodostuikin Topeliukselle eräänlaiseksi maantieteelliseksi kouluksi.

Helsingfors Tidningar oli kuitenkin myös väline, jolla Topelius saattoi ajaa oikeiksi

katsomiaan asioita. Eräs tällainen asia oli koulumaantieteen uudistaminen. Jo vuonna 1843 hän laati pitkän arvostelun Wilhelm Heikelin maantieteen oppikirjasta »*Grunddragen af jordbeskrifningen*». Siinä Topelius tuomitsi ankarasti vanhan luettelomaisen tavon opettaa maantiedettä. Koulumaantieteessä ei oltu hänen mukaansa otettu lainkaan huomioon tieteenalan uusinta kehitystä. Maantiede ei enää ollut kuiva nimiluettelo, vaan se oli alkanut muodostaa elävää, yhtenäistä kuvaa maasta. Tämä uusi päämäärä oli Topeliuksen mielestä saatettava mitä pikimmin voimaan myös koulumaantieteessä, sillä opetuksen tuli olla elävää, mielikuvitusta kiihottavaa ja itsenäiseen ajatteluun ohjaavaa.

Arvostelu osoitti, että Topeliukselle oli jo 1840-luvun alussa muodostunut selvä käsitys siitä, miten maantieteen opetusta tulisi uudistaa. Hän painotti, että maantiede on ymmärrettävä opiksi suuresta elävästä organismista, jossa jokaisella osalla on merkityksensä. Topelius käsitti, että oppilaiden on usein vaikea tajuta monimutkaista syy- ja seuraussuhteita, mutta arveli opettajien selviytyvän tehtävästään karttojen ja mielikuvituksen avulla.

Topelius ei tyytynyt vain vaatimaan maantieteen opetuksen uudistamista, vaan hän pyrki myös itse vastaamaan esittämäänsä haasteeseen. Hän kirjoitti muutamia lyhyitä maantieteen opetuksen elävöittämiseen tähtäviä kertomuksia ja runoja sekä oppikirjaparin »*Naturens bok*» 1856 (suomeksi »*Luonnon kirja*» 1860) ja »*Boken om vårt land*» 1875 (suomeksi »*Maamme kirja*» 1876). Edellinen oli lähinnä yleisluonnontieteellinen oppikirja, joka vain sivusi maantiedettä, mutta sen sijaan jälkimmäinen oli nimenomaan Suomen maantiedon ja historian oppi- ja lukukirja.

»Maamme kirjan» merkitystä maantieteellisen Suomi-käsitteen hahmottajana on vaikea yliarvioida. Lukuisat koululaispölvet oppivat tämän kirjan sivuilta, että kotiovelta avautuvan maiseman ohella on olemassa toinen, huomattavasti laajempi, mutta yhtä rakas maisema, suomalaisen isänmaan maisema koivuineen, järvineen ja kiiltävine lumihankineen. Eli Topeliuksen sanoin: »Hvad är fädernesland? Det är Vårt stora hem».

Topeliuksen merkitys suomalaisten isänmaakuvan hahmottamisessa ei jäänyt vain »Maamme kirjan» varaan. Jo vuosina 1845—1852 hän oli toimittanut ja pääosin myös kirjoittanut »*Finland framställdt i teckningar*»-teoksen, jossa Runebergin luoma idyllinen

kuva Suomen luonnosta konkretisoitui kuviksi. Nyt lähinnä rannikoilla elänyt sivistyneistö saattoi omin silmin nähdä suomalaisen sisämaamaiseman kauneuden ja ymmärtää, että juuri — ja vain — tämän luonnon keskellä oli saattanut elää kansa, joka oli luonut koko maailman ylistämän Kalevalan.

Näiden kahden tärkeän teoksen lisäksi Topelius kuvasi isänmaan luontoa vuonna 1873 ilmestyneessä »Finland framstäldt i teckningar» -teoksen tapaisessa kuvateoksessa »Matkustus Suomessa» sekä vuonna 1893 ilmestyneen Leo Mechelinin toimittaman teoksen »Suomi 19. vuosisadalla» ensimmäisessä luvussa »Maa».

Topelius ei kuitenkaan käsittänyt maantiedettä vain tärkeäksi kouluaineeksi ja isänmaallisesti merkittäväksi tieteenalaksi, vaan hän korosti jatkuvasti myös sen tieteellistä arvoa. Sekä »Finland framstäldt i teckningar»-teoksen johdantoluku että vuonna 1848 pidetty esitelmä »*Om finska Folkets och Stammens betydelse i Historien*» osoittavat, että hänen käsityksensä maantieteestä historian perustana oli syventynyt vuosien kuluessa. Hänen mukaansa maantieteen tutkimuskohteena oli nimenomaan valtio. Valtiot hän määritteli orgaanisiksi ja geneettisesti kehittyneiksi kokonaisuuksiksi, joilla kullakin oli oma erikoinen kansallisuontensa, joka ilmeni kielessä, kirjallisuudessa ja kansansivistyksessä. Tämä osin historiallisen koulukunnan, osin Hegelin mukainen käsitys kulttuurien erilaistumisprosessista johti väistämättä valtioiden rajojen merkityksen korostumiseen: valtioilla tuli olla selvästi erottuvat luonnolliset rajat, joiden sisällä omaperäinen, itsenäinen kulttuuri saattoi kehittyä. Tätä kulttuurien kehittymistä voitiin tutkia juuri maantieteen avulla, sillä valtioiden kulloinkin kehitysaste oli seurausta jatkuvasta luonnonoloihin ja traditioon pohjautuvasta kehityksestä. Topelius asettikin maantieteellisen tutkimuksen tavoitteeksi löytää ne maantieteellispäälliset olosuhteet, jotka olivat vaikuttaneet Suomen kansan historiaan.

Topeliuksen vakava suhtautuminen maantieteeseen johti hänet lopulta luennoimaan maantiedettä Aleksanteri-yliopistoon. Maaliskuussa 1854 hänet nimitettiin yllättäen Suomen historian ylimääräiseksi professoriksi. Historian professori Gabriel Reinin auktoritatiivisen aseman vuoksi Topelius ei kuitenkaan katsonut voitavansa luennoida historiaa, vaan hän luennoi Suomen maantiedettä sekä itsenäisenä aineena että perustaksi tuleville historian luennoille aina vuo-

den 1861 loppuun saakka. Tällöin Rein oli jo eronnut yliopistosta, joten Topelius saattoi siirtyä käsittelemään Suomen historiaa. Vaikka pelko Reinin aseman loukkauksesta oli pääsyynä Topeliuksen luentojen aihevalintaan, siihen vaikutti myös hänen hyvä Suomen maantieteen tuntemuksensa sekä hänen käsityksensä maantieteestä historian perustana. Tätä osoittaa se, että varsinaisissa historian luennoissaan hän painotti usein maantieteellisten tekijöiden merkitystä ja että hän vielä syyslukukaudella 1871 käsittelee laaja-alaisesti Suomen maantiedettä.

Topeliuksen maantieteen luennot paljastavat sekä hänen teoreettisen maantieteenkäsityksensä että hänen käsityksensä siitä, miten maantiedettä voidaan käytännössä opettaa. Topeliuksen mukaan maantiede oli otettavaan mallia lähitieteiden kehityksestä ja annettuaan henkisten tekijöiden elävöittää entistä kuivaa oppirakennelmaansa muuttunut aivan uudeksi tieteksi: »Med ett ord, detta ämne är så rikt, att det lika litet som något behöfver frukta att uttömmas; det är så produktivt att det ständigt utvecklar sig nya betraktelser och nya berörningspunkter med andra vetenskaper». Sisällön uudistumisen jälkeen maantiedettä ei enää voinut Topeliuksen mielestä pitää aputieteenä. Se oli päinvastoin noussut tasavertaiseen asemaan muiden tieteiden ja erityisesti historian kanssa. Se oli ihmisen ja luonnon historiaa yhdistävä lenkki ja sillä oli siten avaimet näihin kumpaankin.

Näistä vakuuttavista sanoista huolimatta Topeliuksen maantieteen luennot eivät anna ehdotonta varmuutta siitä, pitkö hän maantiedettä itsenäisenä tieteenä. Hän käsittelee maantieteen olemusta oikeastaan vain syksyn 1854 ensimmäisellä luentokerralla ja saattaa olla, että hän tällöin tähdensi maantieteen merkitystä vain korostaakseen omaa asemaansa uuden tieteenalan ensimmäisenä edustajana Suomessa. Tätä osoittaa se, että Topelius siirtyi hyvin nopeasti jälleen puhumaan maantieteestä vain historian aputieteenä. Lopulta hän ei enää juuri lainkaan korostanut maantieteen vaan luonnonolojen vaikutusta kansojen historiaan.

Näyttääkin siltä, että Topelius ei niinkään ollut tieteellisen maantieteen kuin romanttisen luonnonfilosofian mukaisen, luonnonolojen merkitystä korostavan suuntauksen edustaja. Esimerkiksi luennoissaan hän ei missään yhteydessä viitannut tieteellisen maantieteen perustajiin Alexander von Humboldtiin ja Karl Ritteriin, jotka hän kyllä tunsi,

mutta sen sijaan hän esitti luonnonromantikoille tyypillisiä ajatuksia. Hän painotti edelleen, että maantieteen varsinaisia tutkimuskohteita olivat valtiot, joita tuli tutkia systeeminä, joissa vallitsi kaikinpuolinen riippuvuus, mutta hän ei malttanut olla korostamatta, että maantieteellinen tutkimus oli tunkeutunut myös ulkoavaruuteen ja mannerten sisuksiin. Vasta irtaannuttuaan puhtaasta empirisestä maailmasta maantiede saattoi Topeliuksen mielestä esittää elottoman ja staattisen maita ja meriä sisältävän maailmankuvan sijasta elävän ja dynaamisen maailmankuvan: »dessa berg äro skelett, dessa vattendrag äro ådrorna i en stor organisk kropp, hvars hela massa och minsta delar äro stadda i en fortgående utvecklingsprocess och der det i stor mening icke finnes någonting dött eller oorganiskt, emedan allt lefver och verkar för ett gemensamt ändamål, och detta klot, som är vår verld, är endast en blodsdropp cirkulerande i den ofantliga kroppen af verld».

Topelius ei siis pysähtynyt pohtimaan maantieteen olemusta, vaan keskittyi Suomen maantieteeseen. Heti luentojensa aluksi hän varoitti kuulijoitaan odottamasta liikoja; vielä ei perustutkimus ollut hänen mukaansa edennyt niin pitkälle, että sen pohjalta olisi ollut mahdollista laatia tieteelliset kriteerit täyttävä kokonaisesitys Suomen maantieteestä. Hän ilmoitti, että hänen päämääränsä oli vain koota siihen mennessä ilmestyneet isänmaan maantiedettä valaisevat tutkimukset kokonaisuudeksi, jossa sekä luonnonilmiöiden vaikutukset että ihmishengen toiminta heijastuvat oikeassa valossa.

Aloittaessaan luentonsa Topelius halusi lähinnä varmistua luentojensa läpiviemisestä. Hän esitti vain hyvin epämääräisen luentosuunnitelman ja aloitti luentonsa maantieteen historiasta, aiheesta, jonka tiesi jossain määrin hallitsevansa sekä siirtyi eteenpäin sitä mukaa kuin sai kootuksi uutta materiaalia. Laajat kertaukset ja ylimalkaiset luentojaksot osoittavat Topeliuksen olleen pitkään epävarma siitä, millä tavoin hänen tulisi luentonsa rakentaa. Vuosien kuluessa Topeliuksen tietämys luonnollisesti syventyi ja kasvoi ja vähitellen myös hänen esityksensä selkiintyi. Syksyllä 1871 pitämässään luennoissa hän kykeni jo antamaan erinomaisen yhtenäisen kuvan Suomen maantieteestä.

Topeliuksen voi katsoa onnistuneen suhteellisen hyvin päämäärässään luoda Suomen maantieteestä tieteen silloista tasoa vastaava kuva. Vaikka puutteelliset viittaukset vai-

keuttavat lähdepohjan kartoittamista, hän näyttää käyttäneen hyväkseen lähes kaikkia keskeisiä tutkimuksia. Topeliuksen luennoissa esiintyvät virheellisyudet — esimerkiksi viittaukset patriarkka Aabrahamin aikaan määriteltäessä tiettyä ajankohtaa Suomen geologisessa kehityksessä ja toteamus siitä, että Suomessa ei ole vuoria, koska Suomi ei tarvitse niitä — osoittavat yhtä hyvin Suomen luonnontieteiden silloista tasoa kuin hänen omaa tietämystään.

Ei Topelius silti ollut uudenaikainen maantieteilijä. Hän oli liian paljon runoilija jaksakseen pitäytyä pelkissä tosiasioissa. Mieluummin hän antoi vallan tunteilleen ja mielikuvitukselleen ja seurasi niiden ääntä usein pitkillekin harharetkille. Maantieteen samoin kuin historian yliopisto-opettajana hän ei saavuttanutkaan suurta merkitystä. Tämä johtui toisaalta siitä, että ylioppilaat eivät arvostaneet hänen antamaansa opetusta ja toisaalta siitä, että hänen oli vaikea päästä eroon kiisteltyjen nimitystensä yhteydessä saamastaan »ruplilla ostetun petturin»-maineesta. Ajoittain Topeliuksen arvostelu kiihtyi jopa muodiksi; katsottiin, että oli miehuullista olla käymättä hänen luennoillaan.

Sitä suuremman merkityksen Topelius sai tulevien sukupolvien kasvattajana ja isänmaallisena kirjailijana ja opettajana. Hän ei vain vaikuttanut lukuisten sukupolvien maisemallis-maantieteellisen isänmaakäsityksen muotoutumiseen, vaan hänen käsityksillään maantieteestä oli välitön vaikutus myös Suomen maantieteelliseen tutkimukseen. Vuonna 1888 perustettu Suomen Maantieteellinen Seura aloitti toimintansa pitkälti Topeliuksen periaatteiden mukaisesti. Tätä kunniavelkaa seura ei pyrkinyt millään tavoin peittelemään, vaan valitsi Topeliuksen kunniajäsenekseen heti ensimmäisessä vuosikokouksessaan. Topeliuksen kuoltua seuran puheenjohtaja A. O. Kihlman lausui hänestä seuraavat sattuvat muistosanat: »Hänhän ei ollut nykyaikainen maantieteilijä. Hänen koulunsa, metodinsa ja keinonsa olivat toiset kuin meidän: Se, mitä hän teki Suomen maantieteen hyväksi, ei saavuttanut nykytutkimuksen tarkoin punnittua objektiivisuutta; hän kulki omaa tietään, johtotähtinään sydämensä rakkaus maatamme kohtaan, ennustajankatseensa ja koko rikas, omaperäinen lahjakkuutensa. Hänen päämääränsä oli kuitenkin sama kuin meidän: tiedottaa ja valaista sekä kohentaa sitä köyhää maailmankolkkaa, josta on tullut isänmaamme».